

A rendszerattitúd: sajátos tapasztalatok Magyarországon¹

Hunyady György

pszichológus, akadémikus, professor emeritus
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A közhangulat jelentőségét a szociálpszichológia – vélhető és várható gazdasági és politikai kihatásaival együtt – mindinkább tudatosítja, és – mindenekelőtt az egyén és a társadalom „*szubjektív jólétének*” címszava alatt – könyvtárnyi irodalomban taglalja. Ugyanakkor bizonyos, hogy a személyes – esetleges és ellebegő – hangulati állapotból kiemelhetőek, és kiemelni érdemes a társadalmi viszonyokkal és közállapotokkal kapcsolatos érzelmeket, inspirációkat, kikristályosodó attitűdöket. Mindezek – nevezzük őket együttesen „*társadalmi közérzetnek*” – kitüntetett figyelmet érdemelnek a társadalom, és történeti dinamikájának kutatói részéről. Az erre irányuló kutatások körébe tartoznak azok a kérdések, hogy 1), a társadalom tagjai hogyan látják az intézményes társadalmi berendezkedés és működés eredményeit és hiányosságait, nem utolsósorban saját helyzetükre gyakorolt hatását, 2), ennek személyközi vetületében hogyan ítélik meg a maguk helyzetét társaik körében, ezt az *összehasonlítást* elégedetten élik-e meg, és méltányosnak tartják-e, vagy épp ellenkezőleg. 3), Egy absztrakciós szinttel feljebb emelkedve saját társadalmi kategóriájuk és más kategóriák hogyan – mennyire előnyös vagy hátrányos státuszban és jellemző vonásokkal – jelennek meg szemükben? 4), Van-e benyomásuk a *társadalmi kategóriák hierarchiájáról*, és ennek alakulásáról, ezek viszonyait igazságosnak vagy igazságtalannak élik-e meg. 5), Így összességében milyen benyomást alakítanak ki a társadalmi viszonyokról, hogyan ítélik meg ezek méltányosságát, igazságosságát, *értékeik fenntartására vagy éppen korrekciójára* törekednek-e több vagy kevesebb vehemenciával. 6), Történeti – múltba tekintő, illetve a jövő felé forduló – perspektívájuk, valamint nemzetközi – közvetlen regionális, és világviszonylatban látni vélt – horizontjuk mennyiben kínál támpontot, illetve igazodik társadalmi helyzetértékelésükhöz. 7), Az érzések és gondolatok hogyan – milyen arányban és milyen szorosan – szövődnek össze a társadalmi környezethez való értékelő viszonyulásban, amely az egyének és a szélesebb társadalmi körök szemében

¹ A tanulmány a szerző a 2017. évi Magyar Tudomány Ünnepeén „Rendszerigazolás és rendszerkritika” címen a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott előadásának átdolgozott változata, amelyet rövidítve a Magyar Tudomány 2018. évi márciusi, illetve bővebben a Magyar Pszichológiai Szemle 2018. évi 2. száma közöl.

pozitív és/vagy negatív értékelő színezetet nyer, s amelyet ebben az értelemben – némileg újszerű módon – többé-kevésbé konzisztens *rendszerattitűdnek* nevezünk.

Az emberek hangulata Magyarországon – sok-sok nemzetközi összehasonlításban – kifejezetten rossz. Ezt számos empirikus vizsgálódás tanúsítja, visszatérően, mondhatni folytonosan. Ennek az esszéisztikus nemzetkaraktrológiákban legfeljebb nyomai vannak, de az 1970-es és 1980-as évek kezdeti időszakában is tényyszerűen megmutatkozik a szociológiai, pszichológiai és nem utolsósorban mentálhigiénés mérések adataiban (például Kopp & Skrabski 1992; Kopp & Kovács 2006), összhangban a már kifejezetten az egészséget érintő, illetve a társadalmi normákat meghaladó depresszió és az öngyilkosság statisztikájával. E tekintetben – amint erre a továbbiakban részletezően kitérek – nem hozott kedvező változást a társadalmi-politikai szempontból felszabadulást jelentő rendszerváltás, sőt gyanítható, hogy több vonatkozásban – és ez, aminek e tanulmányban nyomába eredünk – hozzá is járult sokak hangulatának és társadalmi közérzetének romlásához. E tartalmi megfigyeléseket indokolt szembesíteni a szociálpszichológia halmozódó elméleti és módszertani eredményeivel, arra való különös tekintettel, hogy a negatív hangulat és a benne, mögötte megragadható kritikai attitűd elűt az első sorban a fejlett világban elemzett társadalmi állapottól és a bennük jelentkező „motivált gondolkodás” irányától.

1) A rendszerigazolás

Az ez irányba mutató legkiterjedtebb és legnagyobb hatású kutatási irány a „rendszerigazolás” címszót viseli, amely két másik jelentős szociálpszichológiai elmélettel, a „szociális identitás”, illetve a „szociális dominancia” teóriájával együtt, és egymással vetélkedve domináns szerepet játszik a szociálpszichológia szakirodalmában. Ha a társadalmi közérzet módszeres hazai vizsgálatára vállalkozunk – amint tesszük ezt a 2000-es évek elejétől –, mindenekelőtt ennek a megközelítésnek a gondolatmenetét és vizsgálati-módszertani jellemzőit tekinthetjük kiindulópontnak. A kutatás irányának kezdetét Jost és Banaji 1999-ben megjelent koncepciózus tanulmánya jelenti. Ebben azt a problémát ragadták meg, hogy a társadalmi *hierarchia alsóbb régióiban* elhelyezkedő – tömeges – csoportok a maguk rovására preferálják a felettük állókat és ilyen módon maguk is aktív támogatóivá válnak a számukra voltaképp *előnytelen rendszer fenntartásának*. Ennek a dokumentált tendenciának a pszichológiai pikantériája az, hogy e társadalmi kategóriák képviselői egyéni és csoportérdekeiket felülírva támogatják és igazolják a rendszert, és ezt nem egyszerűen az uralmon lévők nyíltan kényszerítő, vagy rendszeresen manipulatív hatására teszik, hanem erre belső indíttatásuk van.

A megoldás kulcsa Jost (és szerzőtársai) szerint az, hogy a *társadalmi rendszer fenntartása és képviselése fontos a hierarchia alján lévők számára: ez kell a vi-*

szonyok biztonságot kölcsönző *átlátásához*, ez kell a félelmek és kétségek nyomasztó *érzéseinek elkerüléséhez*, valamint ez adja meg a *széleskörű egyetértés* ugyancsak megnyugtató és támogató élményét. E hármas – episztemológiai, egzisztenciális és kapcsolati – motiváció indítja őket arra, hogy *igazságosnak* ismerjék el a rendszer hierarchikus viszonyait és benne saját helyüket, ily módon a szó egyetemes értelmében *legitimizálják* e rendszert, ami (mint Machiavelli óta számon tartjuk) nélkülözhetetlen feltétele az uralmi rendszer olajozott működésének.² E magyarázathoz szervesen hozzátartozik és sokrétű empirikus alátámasztást nyer számos felismerés (Jost 2003). Így:

1) a rendszerigazolás letéteményesei (miután alávetett helyzetük disszonanciáját magukban eltemették) nagyobb *belső harmóniában* élnek, elégedettebbek, lelki-testi egészségük is viszonylag kedvezően alakul (ami a szerzők szerint nem zárja ki, hogy egyesek vagy sokan társadalmi helyzetük elfojtott disszonanciájának hosszabb távon kárát lássák) (Jost & Hunyady 2002).

2) a fölé- és alárendeltség sztereotípiái nemcsak a viselkedés felszínén mutatkoznak körükben, konformista engedményként vagy tudatos önkontroll alatt, hanem a tudattalan folyamatokról és struktúrákról árulkodó reakcióikból (egészen pontosan a reakciók idejéből) is kiolvashatóak, mint *rejtőző (implicit)* megítélések és értékelések (Jost, Banaji és Nosek 2004).

3) Szinte perdöntő jelentőségű, hogy a csoportok rendezett viszonyát, a társadalom rendjét *veszélyeztető* információk (adagolják ezeket akár játékosnak mondható kísérleti instrukciókban, vagy diktálják őket valóságos megrázkódtatásokat tanúsító vagy kiváltó tényszerű híradások) *felerősítik* a rendszer igazságosságába és legitimitásába vetett hitet, a hierarchia magasabb és alacsonyabb szintjei között látni vélt értékbeli különbségeket (Jost & Napier 2012).

4) Miközben a társadalmi kategóriák sztereotíp jellemzése a maga értékelő töltetével kifejezi és erősíti a rendszer hierarchikus viszonyait, tartalma betölthet egy összebékítő, látszólag *egyenlősítő funkciót* is a társadalomképben. Jost (Fiske és Glick gender-sztereotípia elemzésével összhangban) úgy látja, visszatérő, modellszerű a sztereotípiák tartalmi mintázatában, hogy míg a magasabb státusúak jellemzésében az erőt adó és hatékonyságot tükröző vonásokat emelik ki, az alacsonyabb státusúaknak – mintegy jó szándékúan - a szociális készségeit és morális erényeit ismerik el (Kay & Jost 2003, Kay, Czaplinski és Jost 2009).

² A rendszerigazolás elméletének egyik legfőbb jellegzetessége és érdeme, hogy széles ívű összefüggést tételezett fel, és mutatott be a csoportsztereotípiák tartalma és a társadalmi viszonyok igazságosságának és legitimitásának megítélése között. Perdöntően hozzájárult ahhoz, hogy ez utóbbi témakör a szociálpszichológia nemzetközi szakirodalmának egyik tematikus gócpontja lett (Jost és Major 2001-es kötete, különösen 3–30.).

5) A társadalom magasabb szintjén elhelyezkedő csoportok esetében értelemszerűnek tűnik, hogy a viszonyok igazolására egyéni és csoportszempontból is motiváltak. A rendszerigazolás motivációja viszont azt a látszólag/láthatóan irracionális pártállást is magyarázza, hogy az alávetett csoportok miért igazolják a rájuk telepedő, őket nyomasztó társadalmi hierarchiát.³ Felmerült és alkalmassint bizonyíthatónak tűnik, hogy *minél előnytelenebb* egy társadalmi kategória helyzete, annál *inkább elismeri* és támogatja a hierarchikus berendezkedést. De ha ez nem is bizonyulna teljes körben érvényesülő, közvetlen összefüggésnek, a munkások tömeges tekintélyelvűségének sokszorosan regisztrált jelensége felfogható, mint egy ilyen tendencia tanúbizonysága (Jost 2017).

6) A rendszerigazolással, mint motivált megismeréssel, nemcsak analóg módon rokonítható, hanem Jost és Kruglanski szerint lényegi tartalmi átfedésben áll a *konzervatív* ideológia (Jost, 2003, pp. 525–690.). Az az erős előfeltevésük, hogy a társadalom fejlődése hosszú távon, végső soron az egyenlőtlenségek leküzdése irányába mutat. Ennek a folyamatnak vannak úttörői és kerékkötői, szerintük a demokrácia kereteiben ez utóbbi szerepet töltik be a konzervatívok, akik a különbségek fenntartása mellett érvelnek és szállnak síkra.

7) A rendszerigazolás általában, és a konzervativizmus sajátosan mind közrejátszanak abban, hogy érzékeljük és felismerjük, hogy a társadalmi viszonyokat *értékelő ideológiák* járnak át a közgondolkodást. Időszakos látszat volt a világszerte közöti feszültségek enyhülése, az ún. békés egymás mellett élés idején, hogy az ideológiák kora véget ért, Jost szerint „vége van az ideológiák végének” (Jost 2006).

8) A konzervatív eszmerendszer elfogadására bizonyos személyiségjellemzők hajlamosítanak, mint ahogy úgymond liberális ellenpólusának is vannak pszichológiai jellemzői. Ezek az *eltérések a köznapi magatartásban* és kialakított környezetben is kiütözköznének (Carney, Jost, Gosling és Potter 2008) amint közfigyelmet és többek ingerült reakcióját kiváltó írásukban Jost és munkatársai ezt empirikus alapon illusztrálták. (Az ellenoldalt itt ugyan címkézzhetik liberálisnak, de épp ideológiai vonatkozásban ez a két tábor nem minden téren áll egymással szemben: a gazdasági különbségek létjogának és értéktartalmának elismerése lényegi ponton közösséget is teremt közöttük.) (Jost, Blount, Pfeiffer és Hunyady 2003a)

A vázlatosan bemutatott gondolatrendszer és a világszerte gyűjtött tekintélyes tapasztalati tényanyag tükrözi, hogy a rendszerigazolás elmélete egy integratív és nagy kisugárzású szellemi vállalkozás. Érintőlegesen sem lehet felsorolni, hogy hány és hányféle felfogás között ver hidat és hozza őket közös nevező-

³ Az elmélet centrális gondolata, hogy a rendszerigazolás a társadalmi egyenlőtlenség elfogadását szolgálja: Jost, Pelham, Sheldon és Sullivan 2003, Kay, Jost, Mandisodza, Sherman, Petrocelli és Johnson 2007.

re.⁴ Természetes, hogy egy ilyen nagy vonzerejű és expanzív gondolati irány számos ponton jelent intellektuális kihívást, és ösztönzően hat ellenvélemények kinyilvánítására és kimunkálására.

A rendszerigazolás elmélete fontos tudománytörténeti előrelépés, amint megragadja az egyénnek a társadalmi viszonyrendszer egészére irányuló felfogását és attitűdjét, ami aztán összegezve a rendszer érzelmi elfogadottságának és legitimitást kölcsönző igazolásának társadalmi összképét nyújtja.

Számunkra ezen elmélet különösen sokat mond, ha akár itthon az *irracionalisnak tűnő* rendszertámogatás *racionalis magyarázatát* keressük, különös tekintettel annak tömeges jelentkezésére (amelynek volumenét az ún. csoportattribúciós hiba csapdájába esve talán el is túlozzuk). E nézőpontból paradox, hogy Jost és munkatársa, Cichocka a régióban (és annak ékes példájaként Magyarországon) szokatlanul erőtlennek minősítik a rendszerigazolás jelentkezését, és kirívóan túlnyomónak találják a rendszerrel szembeni kritikai atmoszférát (Cichocka & Jost 2014). Jóllehet kiindulópontjuk az volt, hogy a rendszerigazolás a hierarchikus viszonyokat elfedő „hamis tudat”, az ellentétébe való átfordulást mégsem a társadalmi tisztánlátás méltányolható jelentkezésének tekintik, hanem valamiféle *posztkommunista utóhatásnak*, amely egyfelől beágyazódik a lokális *panasz kultúrába*, másfelől *tanult tehetetlenségre* vezet politikai téren.⁵ Nem vitás, hogy az úgynevezett kommunizmus mély és ellentmondásos nyomokat hagyott a régió társadalmaiban. A szocializmus eszméit kompromittálva Marxhoz, Leninhez és Sztálinhoz köthető három dogmát hirdetett és követett: a munkásosztály történeti megváltó szerepét, az osztályuralmat képviselő és kiváltó párt diktatúrát, és a bolsevik világhatalom birodalmi politikájának szolgálatát és kultuszát. Ez próbára tette a régió lakóinak életképességet és tartását. Többek között olyan felejtetetlen eredménnyel, mint a nagyhatalmi alkuk ellenére fellobbanó, és a világ közvéleményét újrhangoló magyar 56, vagy a bolsevik uralom alapjait munkásmozgalmi eszközökkel és szívóssággal kikezdő lengyel Szolidaritás megjelenése. (Ezek kezdeményező ereje, emberi tétje, morális alap-

⁴ Nyilvánvaló a gondolati kapcsolódás a személyes és társadalmi helyzet idealizálását tárgyaló elméletekkel, lásd: az igaz világba vetett hit, a protestáns munkaetikafelfogás, a meritokratikus társadalomkép, és így tovább. A sztereotípiák funkcióinak elemzése – különös tekintettel a társadalom életében játszott szerepükre – átfedő megfontolásokat eredményez. A társas-társadalmi összehasonlítás sokat tárgyalt mechanizmusai és elméleti rendre mind relevánsak a rendszerigazolás nézőpontjából, különös tekintettel a viszonyok igazságosságának megítélésére. Mint ahogy a kognitív diszsonancia elméletének relevanciájához sem fér kétség, ha annak érvényességi körét az elkötelező tettekről kiterjesztjük az elfoglalt helyzetek igazolására is.

⁵ Cichocka & Jost 2014 különösen 16–19. – A gondolatmenet további kibontása, hogy a rendszerigazolás bizonyos szintje feltétele az aktív közéleti-politikai részvételnek, Cichocka, Górska, Jost, Sutton és Bilewicz 2017.

ja épp oly megkérdőjelezhetetlen, mint az amerikai demokrácia dicsősége, a vietnámi háború elleni korszakos fellépés.) A rendszerigazolási elméletek érvényesülését és érvényességét vizsgálva természetesen kitüntetett figyelmet érdemelnek a régiók közelebbi s távolabbi történeti sajátosságai.

2) Történeti-kulturális különbségek és hazai sajátosságok

A rendszerigazolás elméletének mondanivalója egyetemes, ám szisztematikusan gyűjtött tapasztalati alapja a haladott világra terjed ki, gondolati fogantatásának ideje és helye az ezredforduló Amerikája. Az elmélet *történeti kötöttsége* megnyilvánul abban, hogy a) A történeti fejlődés mozgásirányát explicit módon a társadalmi *egyenlőség* kibontakozásában jelöli meg, melynek terén az Egyesült Államok világraszóló eredményeket könyvelhet el politikai, borszín szerinti, nemi és fizikai állapotot érintő viszonyok terén, eltekintve az ellenkező irányba mozgó jövedelmi és vagyoni viszonyoktól. b) Épp az a kulcsproblémája, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget a *többségi érdekek* ellenében miért és miként konzerválja a közgondolkodás és az előrehaladást fékező ideológia. c) A konfliktusok dinamikájával a stabil *demokrácia keretei között* számol. d) Úgy véli, az emberek céljait és eszközeit a *kilátások észlelt valószínűsége* nagyban befolyásolja, az azonban számukra valószínűtlen, hogy jogaik gyakorlásában korlátoznak, vagy ezért retorzió érne őket. e) Így az elmélet egy gazdasági húzóerőt képviselő, világháborúkban próbált, szuperhatalmi pozíciót élvező sikeres társadalom *öntudatával és összefogásával* szembesül és szembesít (legalább is így volt ez az ezredforduló évtizedeiben).

Ettől merőben *eltérő hazai* társadalmi-történeti összképet vázoltam fel, amikor 2002-ben – akadémiai székfoglaló előadásomban – első alkalommal szisztematikusan foglalkoztam a „kontraszelekció élménnyel”, mint a rendszerkritikus közgondolkodás jellegzetes jelentkezési formájával: „.....itt van előttünk az egyre erjedő Kádár-kor társadalmi típusainak – többségünk által még jól ismert – kavalkádja. A tsz-tag, aki a háztáji hasznából soha nem látott mértékben gyarapodik, s a munkás, aki a gyár eszközeivel – az egykori műszóval élve – fusizik, hogy megpróbálja a vidéki osztályostárssal, úgyis mint a társadalom hivatalosan kijelölt vezető ereje, legalább lépést tartani. A népből jött értelmiség, amely az önépítés belső kínjaival szenved meg intellektuálisan felívelő, anyagiilag helyben járó pályáját, s a tápáskodó középosztály, amely leküzdhetetlen vegetációként bújik elő az omlatag rendszer minden repedéséből, s lesz újra tisztségviselő, hivatalnok, ha kell akár pártbürokrata. A funkcióját veszített, s a hatalom éltető nedvei híján fonnyadásra kárhoztatott pártapparátus, s az iskolázott mozgalmi ember, aki szemünk láttára vedlik át mind szélesebb látókörű gazdasági menedzserré.

Ez a társadalom indul előbb kicsit bizonytalan léptekkel, majd tolong át, egymást is tiporva a rendszerváltás kapuján. Sokan későn eszmélnek, hogy mit is

jelent a kollektív tulajdon deklarált csődje, s a sok okos műszó a deregulációtól a kompenzációig át a privatizációig. Az alsó-középosztályi szintre leszorított egyéni jövedelmekből szédítő sebességgel nemzetközi partnerségre érett milliárdos vagyonok támadnak, jönnek s mennek vállalkozók, akik önerő híján reszketeg, vékony kezekkel nyúlándoznak az állami emlők felé. Jön a külföldi munkaügyi tanácsadó cég, hogy a vastagujjú kohászt felkészítse a finomművű háztartási automaták javítására, s a New York-i éjszakát megszegyenítő számban fekszenek a téli utcán mélyre süllyedt embertársaink. Előtűnnek az „új szenvedők”, akiknek testén a múlt szenvedéseitől most nyílnak sebek. Berobban egy dinamikus új generáció, amely – nem mást – ezt az átmenetet ismeri, eszesen ennek mesterfogásait tanulta meg, s tudja, hogy a metsző szó fegyver. Egy kígyóbüvőt megszegyenítő erővel szuggerálja a pályán maradt 50-esek s korosabbak felé, hogy ők a múlt örökösei. S ezzel identitás-gerjesztő nagy pszichológiai szolgáltatást tesz nekik, mivel egyébként már azt se tudnák, hogy fiuk vagy lányok, hogy hittek-e a szocializmusban, vagy ők morzsolták fel, hogy maradt-e homályos emléküik a társadalmi szolidaritásról, vagy mindig is arra törekedtek, hogy az emberi természet örök törvényeit követve kis magánvagyonot halmozzanak fel. Így aztán a társadalmi-politikai életben megjelent és kikristályosodott a generációs tagolódás teljesítmény-értékektől gyanúsán mentes meghatározó szempontja.” (Hunyady, 2002, pp. 425.).

Az egykor kiszínezett és poentírozott helyzetkép a rendszerváltás nagy történeti fordulatáról hozzájárulhat, de nem elégséges a társadalmi közérzetben jelentkező sajátosságok megértéséhez. Ezek gyökerei *mélyebbre* nyúlnak vissza és következményei *tovább* vezetnek. a) Ebben a Baltikumtól a Balkánig terjedő puffer-régióban viszonylag korán érzékelhetővé vált, hogy a *világháború végének vége* közeledik, a rendszerek világrendszere felbomlik. b) Nemcsak az egyenlőség gondolata kompromittálódott az úgymond kommunizmus térhódításával és összeomlásával, hanem magát a *fejlődés perspektíváját kikezdi* a múlt. A globális verseny világtól való visszahúzódás ezernyi jele közt ott van a település-határra rovásírással kitett helységnév, a Horvátországot is inkorporáló Nagy-Magyarország emblémák és irodai térképek sokasága, a parlamentbe táncra invitált táltos, a keleti rokonság és szellemi közösség hangsúlyozása, a kereszténység előtti pogány, és a bástyaként keresztény-védő vitéz magyarok kultusza. c) Az önállóságát 1526 után elvesztő ország évszázadokig az államát sem érezhette sajátjának, a feudalizmus hosszú élete beárnyékolta még parlamentarizmusát is, aminek groteszk végkifejlete volt, hogy a trianoni békével néhány évtizedre visszanyert szuverenitása idején a császárt és királyt szárnysegédjével pótolták. A demokráciának *csak elvetélt kezdeményei* voltak '18-ban, '45 után, '56 heteiben, érlelő tapasztalata nem. d) A *vagyon- és jobbiztonságot* itt sokszorosan megtépázta a 20. század, melynek során a soknemzetiségű ország példátlan méretű terület- és vagyonvesztést élt meg, majd maga is rabolta a zsidó vagyon, a

világháború idején megingott németseget kisémmizte, és javak nélkül menekült magyarokat telepített helyükre. A nagybirtokon és nagytőkén túl egzisztenciálisan felmorzsolta a középosztályt is, majd a rendszerváltáskor elherdálta, és hagyta magánkézbe venni az állami tulajdont, munkateljesítményüktől függetlenül sorsukra hagyta a munkavállalók tömegeit. *e)* Ilyen körülmények között – melyeket képtelenség pusztán a posztkommunista kategóriával jellemezni – könnyűszerrel elképzelhető, hogy *félresiklik* a rendszerváltás szociális, majd piacgazdasági demokrácia *programja*. Lehámlik „a nép fiainak” egy uralomra törő csoportjáról, amelyet az egymást váltó liberális, demokrata, polgári, nemzeti és keresztény címkék kevésbé jellemeznek, mint a kommunista múlttól, a túlélő riválisoktól és rendszerváltáskor leszakadó néprétegektől való tudatos elhatárolódás. 2010 korszakos fordulata után a bennfentes nép- és jogismeretre egyaránt építő rendszernek többféle olvasata van. Így az is, hogy legfőbb ambíciója a politikai és gazdasági hatalom kisajátító koncentrációja, mindennemű kontroll kiiktatása, az indulatokra és indulatokkal játszó kommunikáció, az uralkodás vágya a múlt és – a kormányzat nyomait majd megőrző – jövő felett. A legfájdóbb aggály mindemellett az előnytelen helyzetű, kiszolgáltatott és esendő rétegeknek kegyetlenül következetes *leszorítása* és megfosztása az egyéni és közös megküzdés lehetőségeitől, nem utolsósorban az oktatás révén végbemenő társadalmi mobilitástól. Ha ebben van igazság, akkor a rendszerigazolás általános tendenciájának itt e társadalmi-kulturális közegben összehasonlíthatatlanul kevesebb a fogódzója, mint az Amerikai Egyesült Államokban, sőt ezzel szemben kifejezetten rendszerkritikus érzések és megfontolások jelentkezése várható.

3) A rendszerattitűdök vizsgálatának tapasztalatai Magyarországon

A rendszerigazolás elméletét a haladott világra kiterjedő széleskörű leíró és kísérleti vizsgálatok jellemzik, a rendszerkritikai véleményalkotás után nyomozó saját kutatásainkat inkább úgy jellemezhetjük, mint *történeti folyamatkövető mélyfúrások* sorozatát. Eredményeit ez alkalommal 10+2 tézisben foglalom össze.

1) Nem fér kétség ahhoz, hogy e régióban – hazánkban különösképpen – kevésbé boldog és inkább elégedetlen a közhangulat, benne a megélt társadalmi viszonyok, *nota bene* az emberek észlelt közhangulata jelenik meg – nálunk *elkeseredett és elkésztő* tartalommal (Hunyady 2010, 2013b).

Magyarország hívószóra születő gondolattársítások

A haza, otthon, lakhely után

44% bizonytalanság, kilátástalanság, létbiztonság hiánya

23% szegénység, nélkülözés

20% szomorúság, félelem

Az emberek érzései hívó szóra

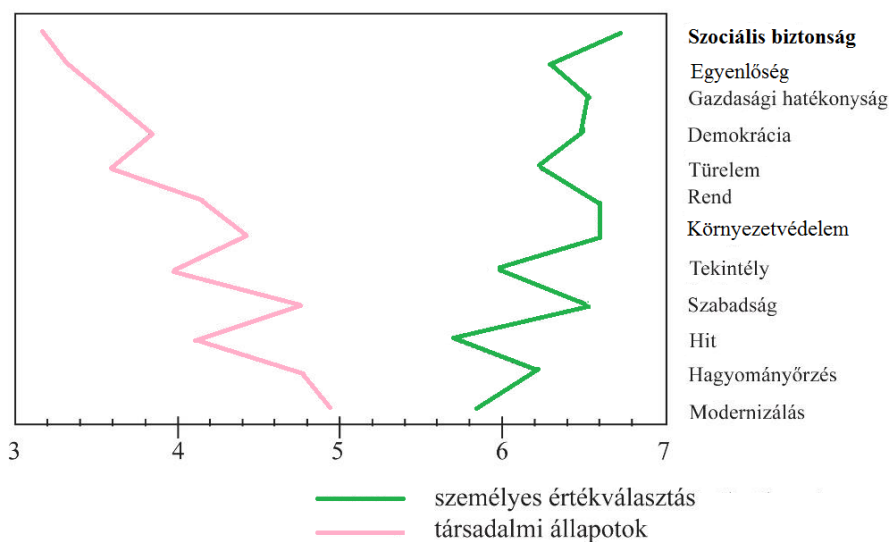
47% pesszimizmus

20% félelem a jövőtől, a munkahely elvesztésétől

16% anyagi bizonytalanság

1. táblázat: Spontán gondolattársítások (2012-es adatfelvétel 1000 fős országos reprezentatív mintán, a százalékszámok az adott válaszkategória előfordulási gyakoriságát tükrözik a válaszadók körében)

2) A rendszerigazolás elmélete nagy jelentőséget tulajdonít a *biztonság* keresésének és érzetének, ami teljes mértékben igazolódott a rendszerváltást követően hosszú évek során rendszeresen végzett értékvizsgálatainkban.



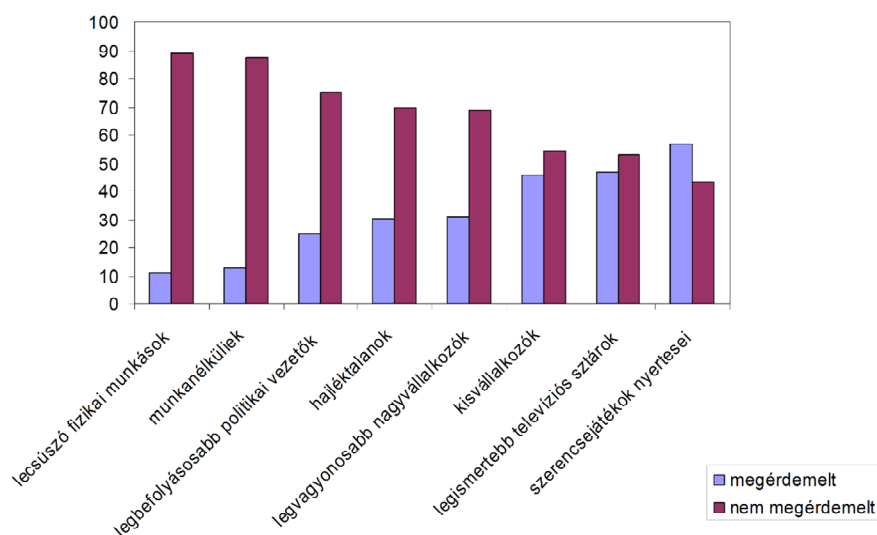
1. ábra: A személyes értékek és a társadalmi állapotok feszültsége (2012-es értékvizsgálat 1000 fős országos reprezentatív mintán)

A szociális biztonság mellett több preferált érték – így a rend –előkelő helyet foglalt el az értékek rangsorában, ugyanakkor az értékek valóságos érvényesüléséről érdeklődve épp ezzel – és az egyenlőséggel, gazdasági hatékonysággal, demokráciával, toleranciával – kapcsolatban találtuk a *legnagyobb feszültséget* (mért diszkrepanciát) a kívánalmak és a vélt társadalmi közállapotok között (Hunyady 2013a). A szociális piacgazdaság ígérte az egymást forgószínpadszerűen váltó kormányok nem váltották valóra, a szociális biztonság elvesztésének döntő szerepe volt abban, hogy spirálban futott le a pártok értékelése (Hunyady 2010b). A rendszerváltás által hozott szabadság, így a (kezdetben szélesebb pártkínálatból való, utóbb a szocialisták és FIDESZ közötti, végül szinte magában a FIDESZ-re eső) választás öröme nem nyújtott kárpótlást az egzisztenciális biztonság elvesztéséért.

3) A rendszerváltás – vagy az aktív jelleget kiemelő rendszerváltoztatás – Jost várakozása szerint az állapotok stabilitásának és a normáknak a megingatásával hangulatrontó hatást vált ki (Cichocka & Jost 2014). Saját sztereotípiavizsgálataink ezt a diákok homogén mintáinak gondos egybevetése alapján messzemenően igazolják. Ennek fontos tartalmi mutatója a társadalmi és nemzeti *kategóriák csökkent értékelése*, nemcsak ideológia-érzékeny kategóriák esetén, hanem minden tekintély-figura (így a hivatali vezető vagy az apa) jellemzésében is. Kiemelten fontos a saját nemzeti kategória szembeötlő értékcsökkenése, amelyre kihatott az is, hogy e változás révén a „magyar” nemzeti kategóriája a „szovjet blokk” viszonyítási keretéből átkerült Európa országainak tágabb és igényesebb körébe (Hunyady, 1996, pp. 107–176.).

A nemzeti és társadalmi kategóriák sztereotip jellemzésének vannak mérésel kimutatható sematikus alkotóelemei: belőlük pedig nálunk – úgy tűnik – társadalomkritikus alapállás olvasható ki: *minden* kategória *hibádzik* valamiben, ezzel és ennyiben illeszkednek egy összképbe. Vegyük három társadalmi sztereotípiát, a középiskolások szenzitív korcsoportja szerint: a paraszt becsületes, de nem művelt, a tanár művelt, de nem tetterős, a menedzser tetterős, de nem becsületes (Hunyady 1996). Ez utóbbinak tulajdonképpen mása az általam többször felidézett, emlékezetes jellemzés a nagyvállalkozóról és a hajléktalanról 2001-ből: ki ne ismerné el a nagyvállalkozó előnyét minden tekintetben, egyetlen kivétellel: kevésbé becsületes, mint a hajléktalan (Hunyady 2002). Az egyedi eset általánosítható: a rendszerváltó Magyarországon az új elit, a domináns csoportok képe *morális szempontból kérdéses*, hibádzik, anyagi és társadalmi kiemelkedésük szél-sebessége morálisan hitelteleníti érvényesülésüket. „Az érték és realitás megélt ellentétéhez hozzátartozik, hogy *sikeres és kárvallott csoportokról* konkrétan is kikértük a kérdezettek véleményét: „kiérdemelték-e munkájukkal és magatartásukkal a mai jó vagy rossz helyzetüket?” 90%-hoz közelítő arányban tagadják ezt a „lecsúszó fizikai munkásokkal”, a „munkanélküliekkel”

kapcsolatban, némileg leszakadva, de 70% táján elutasítják ezt a „hajléktalanok” vonatkozásában is.



2. ábra: A megérdemelt-nem megérdemelt helyzet (%-ban) 600 fős rétegzett minta válaszai 2007 és 2008 fordulóján

Ez utóbbiakhoz hasonló mértékben, arányban kérdőjelezzik meg az *ellenpont* a „legbefolyásosabb politikai vezetők” státusát, illetve a „legvagyonosabb nagyvállalkozók” érdemeit. Erősebben, szinte fele-fele arányban megoszlanak a vélemények a „kisvállalkozók” és a „legismertebb televíziós sztárok” tekintetében. Ha belegondolunk, kifejezetten groteszk, hogy még legtöbben (57%-ban) a „népszerű szerencsejátékok nyertesei” esetében látnak megfelelő kapcsolatot a „siker és érdem között” (Hunyady, 2010, pp. 246–247.).

Ennek a felismerésnek a jegyében számoltam a köznapi társadalomképben egyfelől az elért siker, státus, másfelől a tulajdonított emberi, morális értékek szétválásával és szembefordulásával, amikor 2002-ben kidolgoztam és bevezettem egy 50 tételből álló skálát a rendszerattitűdök vizsgálatára.

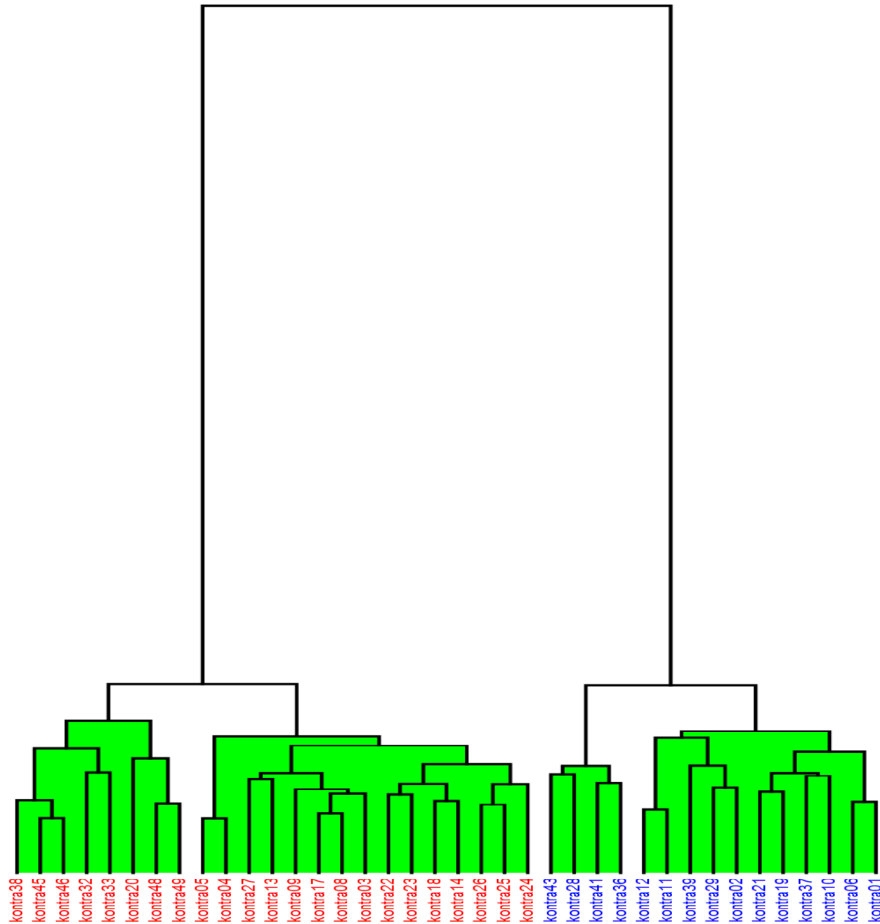
- Kontraszelekció:
 - k46 Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.
 - k38 Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.
 - k26 Aki tisztességes, az szegény marad.
 - k4 Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.

- Rendszerigazolás:
 - r37 Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.
 - r28 Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.
 - r39 Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.

2. tábla: *Illusztratív tételek a kontraszelekció és rendszerigazolás alskálákhoz*

A tételek között szerepeltek rendszerigazoló állítások és a rendszerkritika rossz társadalmi közérzetet kifejező, elmarasztaló ítéletei is. A rendszerigazolás az az álláspont, mely szerint a személyek közötti, illetve a társadalmi kategóriák közötti hierarchikus viszonyok megfelelnek az értékeiknek, emberi kvalitásaik és teljesítményük különbségeinek, tehát a rendszer igazságos. Ennek ellenpontja lenne már az is, ha az értékek és státusok viszonyát pusztán esetlegesnek vagy rendezetlennek nyilvánítanánk. De tovább feszítve a húrt, felkínáltuk azt a végletet is, hogy az értékek, emberi kvalitások és teljesítmények reciprok módon jelennek meg a státus-hierarchiában, különösen morális szempontból a magas és alacsony státusúak helycseréje lenne „igazságos”. Ezt neveztük „*kontraszelekció élménynek*” és a kontraszelekció lett a rendszerattitűdöt mérő kétpólusú skála-rendszer névadója (Hunyady 2002, 2010, pp. 45-90.). Eleve ambivalenciával számoltunk és több dimenzióban próbáltuk meghatározni a vizsgált személyek mentális pozícióját. A nézetrendszer felderítésére számos alkalommal, közöttük 2010 előtt és után, 4–4 országos reprezentatív mintán került sor (Hunyady 2015).

A megközelítési szempontokban gazdag megállapítások fogadtatásában rendre – egészen elenyésző különbségekkel – *ugyanaz a válaszstruktúra* jelenik meg. Kereshetjük a lineáris összefüggéseket tükröző faktorszerkezetet, az elsődleges elemzés által felszínre hozott faktorok vizsgálatról vizsgálatra azonosak. Az ezek alapján képzett alskálák belső kohéziója statisztikai értelemben megnyugtató. (A kutatások összevont 5600 fős mintáján a rendszerkritika alskálájának Cronbach alfa értéke 0,84, a rendszerigazolásé 0,70.) Ha a nézetrendszer szerkezetének vizsgálatára adekvátabb klaszteranalízist végzünk, akkor is világosan elrendeződő megállapítás-nyalábokkal fogunk találkozni, amelyek a vizsgálatok sorozatában rendre visszaköszönek.



3. ábra: A kontraszelekció skála tételeinek klaszterei

Az ábrán a megállapítási tételek függőleges vonalát keresztvonalak fűzik össze, minél szorosabb a kapcsolatuk annál alacsonyabban. Két klasztert látunk, mindegyik két szoros tömböt ölel fel. A baloldali klaszter a rendszerkritika tételeit fogja össze hiánytalanul. A szélső, kisebbik blokkja a fent-lévőket bírálja és a kiválasztódás esetlegességét kárhóztatja, a nagyobb blokkja a kontraszelekció, az igazságtalanság és a maffia-uralom vádját fogalmazza meg. A jobboldali klaszter a rendszerigazolást jeleníti meg, belső, kisebb blokkja a társadalmi különbségek indoklására kedvvel mutat rá, a szélső, nagyobb blokkja a vezetők iránti bizalomnak és a jó kilátások optimizmusának ad hangot.

4) A kontraszelekcióra vonatkozó, kiélezetten rendszerkritikus tételek fogadtatása egymással *összefügg*, míg ezektől *elkülönül* a viszonyokat elfogadó, rendszerigazoló állítások köre s ezek fogadtatása.

5) A hierarchikus viszonyok aktuális igazolása, illetve – alapvetően morális – kritikája szervesen összefonódik a *jövővel kapcsolatos* várakozásokkal.

• Pesszimizmus:

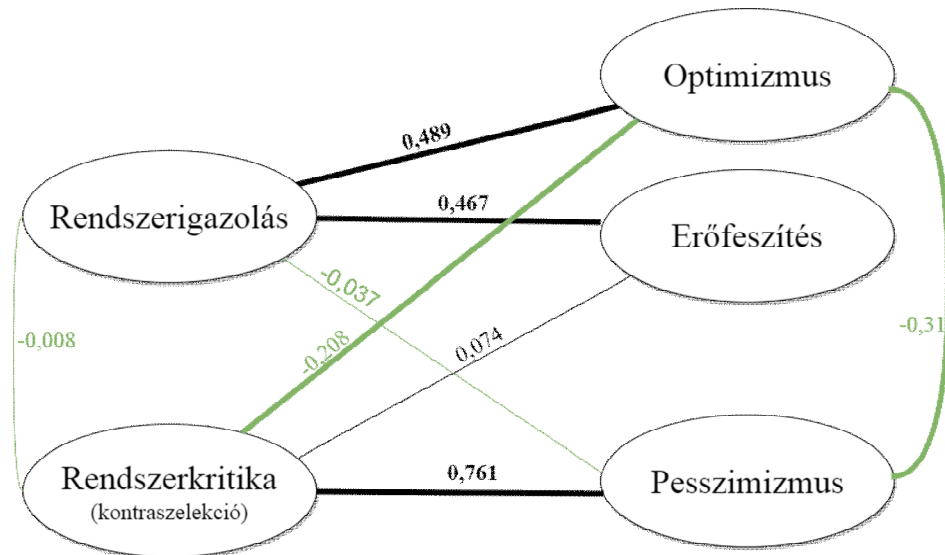
- p8 Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.
- p14 A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.
- p13 Ez az ország a maffiózók paradicsoma.

• Optimizmus:

- o11 Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.
- o29 Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.
- o2 Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.

*3. táblázat: Illusztratív megállapítások
a pesszimizmus és optimizmus alsókálákhöz*

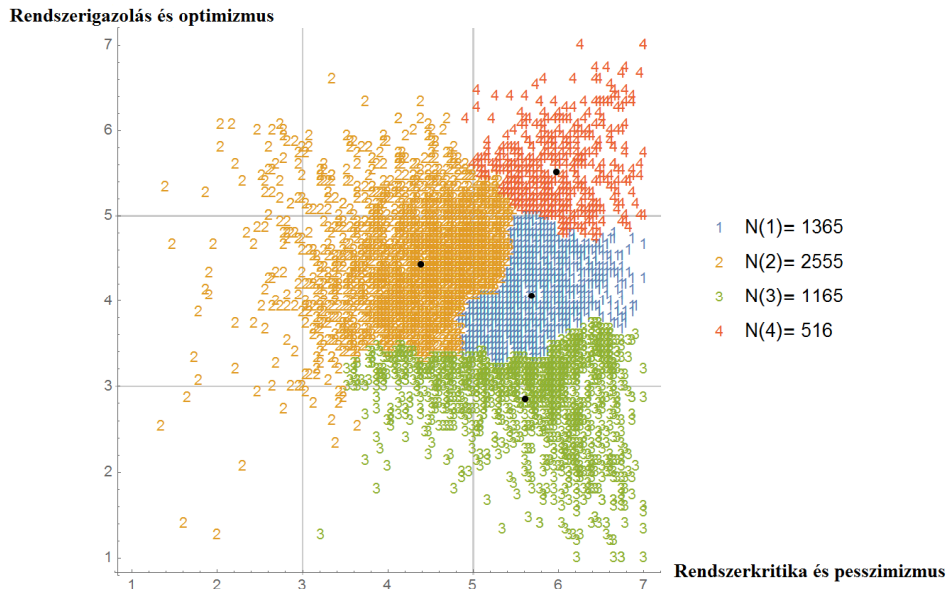
A rendszerigazolás egyértelműen és kizárólagosan a pozitív várakozások optimizmusával társul, tartalmilag mintegy szimmetrikusan a rendszerkritika velejárója a jövő negatív képének pesszimizmusa. E két gondolatkör belső egysége és egymástól való szétválása a közgondolkodás lényeges tartalmi jellemzője.



4. ábra: A kontraszelekción alskálák kapcsolatrendszere

Ha a faktoranalízis alapján alskálákat képezünk, bemutathatjuk az indexeik között mért együtt járások értékeit. A rendszerigazolás és rendszerkritika között gyakorlatilag nincs kapcsolat, az optimizmus és pesszimizmus viszont szignifikáns negatív korrelációban áll. A rendszerigazolás egyértelmű pozitív kapcsolatban áll az optimizmussal és azzal a tételsorral, mely szerint erőfeszítésünkön múlik a siker. A rendszerkritika és a pesszimizmus kapcsolata valamennyi közül a legerősebb. A rendszerkritika és az optimizmus negatív kapcsolata még számottevő, egyebekben a két változócsoporthoz halványak és erőtlene az összefüggések.

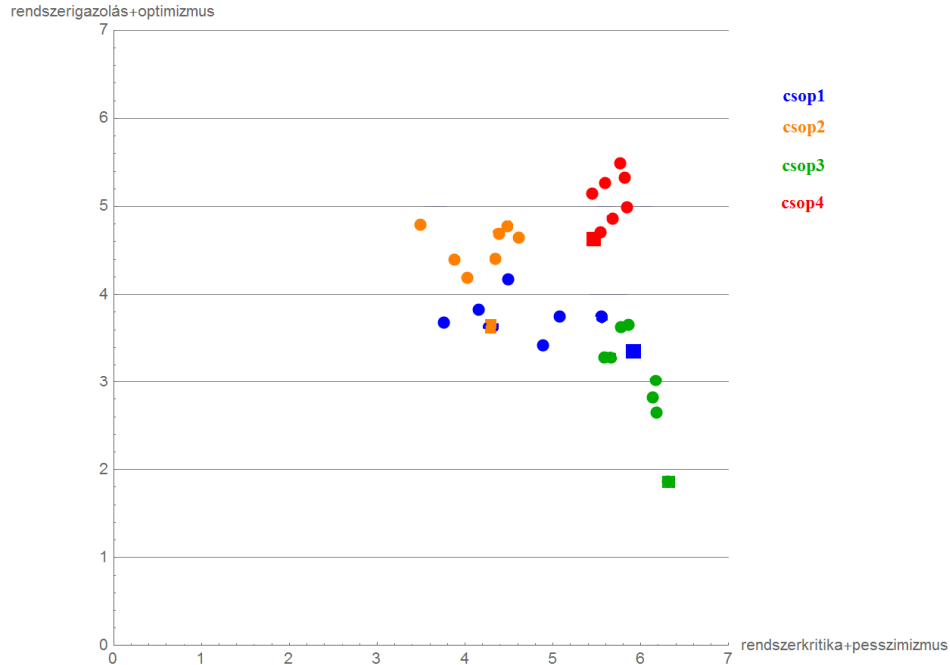
6) A rendszerrel kapcsolatos attitűd ambivalensnek bizonyul, két egymással össze nem simuló komponense többé-kevésbé *kötetlenül kombinálódik*.



5. ábra: A nyolc vizsgálat teljes populációjának klaszterei

Ez láthatóvá is válik, ha vizsgálatonként, vagy a vizsgált teljes populációt tekintve az összes személyt a tételszerű megállapításokra adott válaszaik alapján – előre megszabott számú – négy klaszterbe soroljuk. A személyek elrendeződése látványosan mutatja, hogy a két attitűdkomponens magas és alacsony értékei milyen módon és mértékben kombinálódnak, a nézettípusoknak hol húzódik a tartalmi határa, akár e határok, akár a prototipikus képviselő helye hogyan módosul, illetve mennyire szilárd az időben egymásra következő vizsgálatokban.

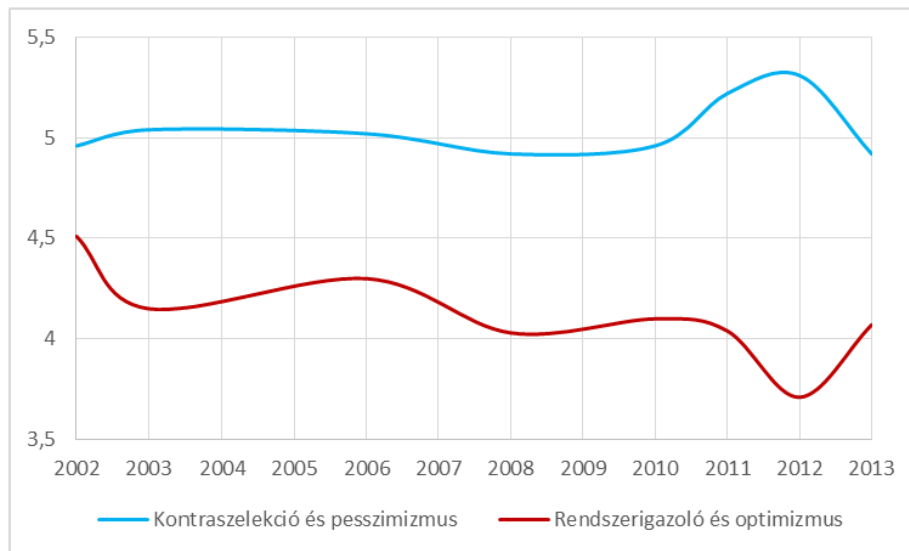
Mint láthatjuk a különböző nagyságú csoportok között egy van, amely a rendszerkritika tekintetében – e vízszintes koordinátán – közepes szinten áll, a többi három kifejezetten magas értéket kap. Ez a három csoport a rendszerigazolás függőleges koordinátáján vesz fel magas, közepes vagy alacsony értéket. Az igazolás és kritika erőteljes elfogadása logikailag nem kizárt (a tételek elvben megférhetnek egymás mellett), de érzelmi töltete ellentmondásos (hasadt tartalma lehet például a lesújtó összkép mellett jó példák és katartikus változások feltételezése), de bizonyos mértékig alighanem az igen-mondás válaszbeállítottságának a terméke. A rendszerigazolás semlegesbe hajló képviselői együttesen szép számmal vannak, egy (sárga) részük lényegében ezt a kitérő mentalitást képviseli a rendszerkritika tekintetében is, másik (kék) részük viszont kifejezetten kritikus. A rendszerigazolást elutasító, rendszerkritikát valló konzekvens csoport képvisel egy markáns tartalmi álláspontot.



6. ábra: A klaszterek középértékei 4 év vizsgálataiban,
a ■ jel a 2012-es év kirívó értékeit jelzi

Ha egy futó pillantást vetünk az országos reprezentatív mintákon végzett 8 kutatás adataira, láthatjuk, hogy az azonos alapon és módszerrel képzett válaszadó csoportokat reprezentáló *középérték* rendre egymás szomszédságában helyezkedik el, tehát a minták és az időpontok különbözősége ellenére jól rokonítható. Az egyetlen mérvadó kivétel – amint erre visszatérünk – a 2012-es év, amikor is a csoportok reprezentációja – jól értelmezhető módon – elmozdult: technikai nyelven szólva a kék csoport rendszerkritikai irányba radikalizálódott, a sárga és a zöld csoport közepes, illetve gyenge rendszerigazoló hajlandósága tovább esett.

7) Az országos reprezentatív mintákon szerzett visszatérő tapasztalatok szerint a *rendszerkritika-pesszimizmus* tételeinek fogadtatása egyértelműen *kedvezőbb*, mint a rendszerigazoló-optimizmus álláspontjának elfogadása.



7. ábra: A rendszerattitűd-összetevők alakulása 2002-2013 (Hunyady, 2016.)

E kettő viszonyában az idők múltával vannak hullámverések, de töretlenül domináns a negatív megítélés és közérzet: az összevont nagymintán e különbség – melynek hátterét az eddigiekben több szempontból analitikusan vizsgáltuk – a 7 fokú skálán rendre megközelíti, sőt meg is haladhatja az 1 teljes fokot.⁶

8) A rendszer-attitűd összetettsége, de domináns minősége is *konszenzuálisnak* mondható – amint ezt az eddig kapott összkép sugallja, és amint ezt megállapíthatunk, hiába keresve a társadalmi viszonyokban elfoglalt hely különbségeit. A rendszerigazolás és rendszerkritika tekintetében lehet különbség a politikai kormányzat támogatóinak és ellenzőinek felfogása és közérzete között, de ez az aktuális hatalmi szituációnak megfelelő eltérés csak árnyalatnyi. A rendszerigazolás elméletét mindenekelőtt az támasztaná alá, ha a rendszer alapvető igényléséhez csatlakoznának a hierarchia alján lévők is, ehelyett ebben a történeti-kulturális atmoszférában a *fenn lévők* is alapvetően a domináns rendszerkritikában osztoznak. (Talán megengedhetjük magunknak azt az egyelőre körvonalatlan feltételezést is, hogy a rendszerek nemcsak a lenn-lévők ostromától vannak – osztályharcos logika szerint – veszélyben, hanem történetileg nem is oly ritkán veszélyeztetheti őket a fenn-lévők megosztottsága, vetélkedése, újrendezési kedve is...)

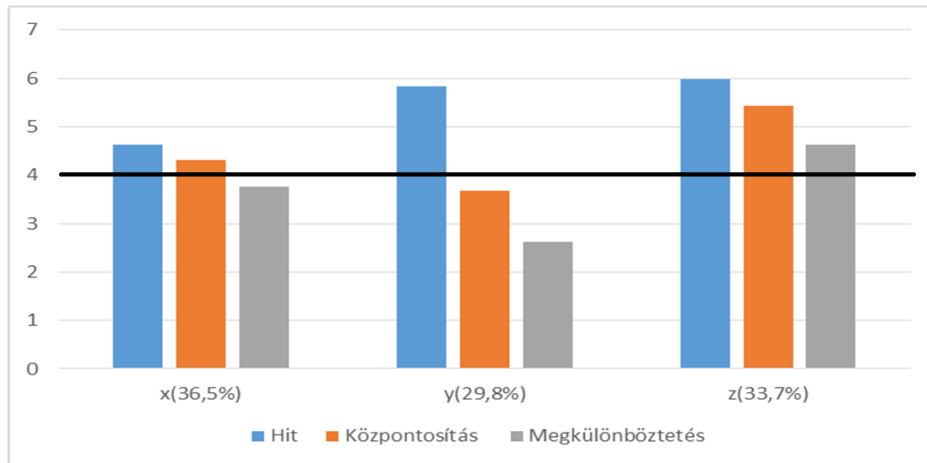
⁶ A 2007-2008-ban mért különbség 2010 éles politikai fordulata után szemlátomást nem csökkent (Hunyady 2013a, 2015).

9) A demokrácia mibenléte, lényege és határai e forgandó időkben mind többeket foglalkoztatnak 2010 után, amikor a jog szociálpszichológiájának hazai kimunkálásához programszerűen nekiláttunk, a jogelvekre és a joggyakorlatra vonatkozó nézetek körében a *közkeletű demokrácia-felfogást* is vizsgálat tárgyává tettük (Hunyady 2015, 2016).

- Demokráciába vetett hit:
 - d26 A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek.
 - d12 A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga és lehet véleménye, akár a többség akaratával szemben is.
 - d9 A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.
- Hatalomösszpontosítás:
 - d24 Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját.
 - d23 Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk, kik vezessék az országot.
 - d22 Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.
- Megkülönböztetés:
 - d3 Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások.
 - d17 A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképes embereknek.

4. táblázat: Illusztratív megállapítások a demokrácia-attitűdök összefüggéseivel kapcsolatban

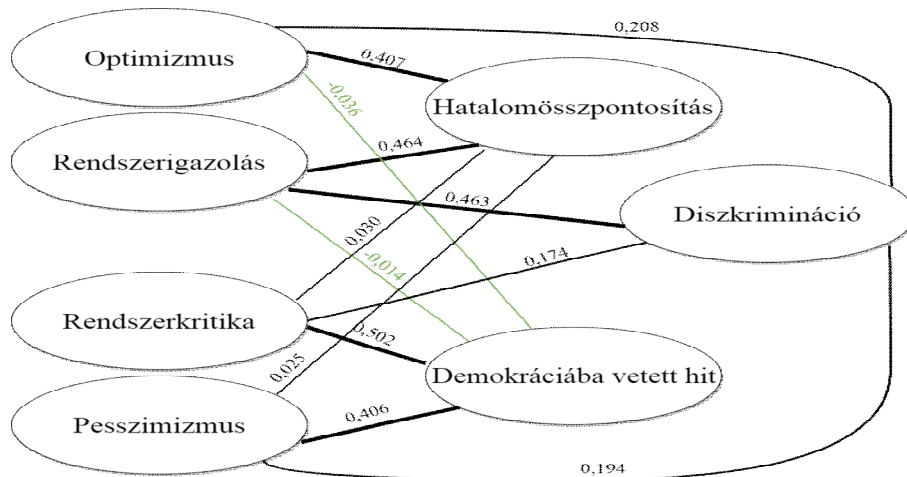
Három attitűdöt igyekeztünk megragadni, és ezek típusos együtt járását próbáltuk feltárni. Egyik a *demokráciába vetett hit* címkét viselte: a kérdezettek el tudják-e képzelni és igénylik-e egységben a többség uralmát és az egyéni szabadság védelmét (7 fokú skálán az összminta-átlaga 5,46). A másik attitűd a *kormányzati hatalomösszpontosítás* szükségességére és mértékére vonatkozott (4,45), míg a harmadik az állam *polgárai közötti különbségtétel* türesét és igényét fejezte ki (3,74). 2010 és 2013 között négy reprezentatív minta válaszai arról tanúskodtak, hogy kifejezett az egyetértés a demokráciába vetett hit tekintetében, a diszkriminációt viszont végső soron a magyar minták elutasítják.



8. ábra: A három nézetitípus gyakorisága és attitűdprofilja (Hunyady, 2016.)

A három komponens kombinációi közül a leggyakoribb a demokráciába vetett hit kinyilvánítása mellett a hatalomösszpontosítást is elfogadhatónak vallja (36,5%). Ennél kevesebben vannak, akik a demokrácia mellett egyértelműen és kiemelten hitet tesznek, és elhárítják a hatalomösszpontosítást (29,8%).

10) E négy évben ugyanezekben a mintákban tanulmányoztuk a rendszerigazolás-rendszerkritika alakulását is: a rendszerkritika-pesszimizmus változó a demokráciába vetett hittel, a rendszerigazolás-optimizmus változó viszont mindenekelőtt a kormányzati hatalomösszpontosítással, ám a társadalmi megkülönböztetéssel is szignifikánsan korrelál.



9. ábra: Kontraszelektív alskálák és a demokrácia-attitűdök összefüggései

Az alsókálak szintjére bontva a rendszerkritika valamivel erősebb, a pesszimizmus némileg gyengébb pozitív korrelációban áll a demokráciába vetett hittel, a rendszerigazolás némileg erősebb, az optimizmus gyengébb kapcsolatban áll a hatalom-összpontosítás változójával, a zömmel negatív keresztösszefüggések érdemben nem szignifikánsak. E tekintetben különlegesnek és különösnek mondható a diszkrimináció változójának szerteágazó kapcsolatrendszer, de ennek legmarkánsabb eleme kétségtelenül a rendszerigazoláshoz köti. Mindez bizonyos értelemben fényt vet a rendszer és a rendszerattitűdök társadalmi természetére és irányultságára.

4) Rendszerattitűdök vizsgálatának megújított kérdései

Hazai kutatásaink ugyancsak kivonatos áttekintése után hadd tegyem fel azt a kérdést, hogy e tapasztalatoknak van-e relevanciája a *rendszerigazolási elmélet nézőpontjából*. Az együttgondolkodás szellemében négy pontot emelnék ki:

4.1) A kutatás tárgya bipoláris attitűd-

A rendszerigazolás egy pozitív attitűd átélése, érvelő kinyilvánítása, és (elvitatásába ütközve) annak felerősítése. Egy attitűd azonban *nem korlátozódik* sem elvben, sem gyakorlatban a pozitív minőségre és térfélre. Kristályosan tiszta, végletesen leegyszerűsítő definíciója szerint az attitűd az értékelés teljes, pozitív-negatív kontinuumában elfoglalt pozíció. Az egyén vagy csoport társadalmi helyzetének megélését akkor lehet árnyaltan leírni, ha a sokféle forrásból fakadó *elégedetlenség* jelentkezésével és mértékével is számot vetünk. Tehát két pólus van, és hozzátehetjük, hogy az attitűd tárgyi megítélése több szempontból tevődik össze, ezek egymással birkózva a konzisztens értékelés felé törekednek, de bizonyos kétértékűség, ambivalencia mindig is jellemzi a valóságos attitűdöt.

Mindez független az amerikai és a magyar történeti tapasztalatok és kilátások különbségeitől, *nota bene* az elégedettség és elégedetlenség kinyilvánítását szabályozó bevett társadalmi normáktól (hogy ott személyes élethelyzetével nem lehet valaki elégedetlen, itt az elégedettség a visszatetsző). E különbségek csak erősítik annak tudatát, hogy a rendszerattitűdök bipoláris jellegűek és méltán számíthatunk *ambivalenciájukra*.

4.2) A társadalmi viszonyok rendszere összetett és differenciált attitűd-tárgy.

A „rendszer” komplexitása szinte kimeríthetetlen, meghatározása örökkön örökké finomításra szorul. Ennek a különleges attitűd-tárgynak részese maga az attitűdöt formáló egyén, ez öleli fel és strukturálja teljes átlátható környezetét, különös tekintettel az embernek embertársaihoz fűződő hangsúlyos viszonyaira. A rendszerigazolás elmélete hangsúlyozza, hogy bármilyen társadalmi viszonyrendszerben él is az ember, motivált arra, hogy a mindenkori társadalmi hierarc-

hiát és benne saját szerepét igazolja. E tendencia jelentkezését elismerve érdekes nyomába eredni annak a gondolatnak, hogy a rendszerek *különböző támpontokat nyújtanak* az igazolásra (és tegyük hozzá, kritikára). Nem feledkezhetünk meg arról, hogy vannak sikeres és csődbe futó rendszerek, vannak lendületes és lefojtott atmoszférájúak, vannak átjárhatatlan és rugalmasan alakuló hierarchiák, vannak fenyegetéssel korlátozó és ösztönzéssel kecsegtető, vannak dogmáikba zárkózó és másokra nyitott társadalmak, végső soron vannak a társadalmi közérzet szempontjából jobb és rosszabb társadalmi berendezkedések. S ennek a minőségnek valóban egyik perdöntő kritériuma, hogy milyen vonatkozásban mekkora különbséget diktál, termel ki, tűr meg ember és ember között. Eközben az egyenlőség (akár az esélyek egyenlősége) az egyének és csoportok gyarapodásának, hatalmának, rangjának erős motivációjához képest az igazságosság vágyakkal teli álma, amelyhez csak közelíteni lehet különböző vonatkozásokban és bizonyosan nem ellentmondás-mentesen. Ebben a vonatkozásban mégis többet ígérnek és nyújtanak az elvben a közjóra törekvő, tényleges választói kontroll alatt álló *demokráciák*, még ha a jogállam körmönfont nehézségével járnak is el, mint az erőre és erőszakra építő, égi és földi illúziókba kapaszkodó *autokratikus rendszerek*. De ez utóbbiak között is voltak és vannak számottevő különbségek, és húzódik közöttük olyan határ, melyen túl csak romlott cinizmussal lehet állítani, hogy bennük az igazságosság, az egyenlőség, a közös emberi identitás méltányolható módon érvényre jut.

4.3) A rendszerattitűdök a rendszerváltozások kontextusában nyerik el jelentésüket.

A rendszer lényegéhez tartozik valamiféle állandóság, egy rend, amihez igazodni lehet és kell, ugyanakkor nem feledhetjük, hogy ez a konzisztencia a változások világában tűnik fel, és abba olvad bele, változásban születik és változásban szűnik meg. A mai közállapotok megélése és megítélése korántsem független attól, hogy – mit tudunk – mi volt itt a múltban, annak háttérén fejlődésnek vagy elnyomorodásnak látjuk-e a jelen viszonyokat. Viszonylag tudatlan emberek fejében is valamiféle *fejlődésvonal* rajzolódik ki, legyen az viszonylag kurta, akár elnagyolt, sztereotipikusan kiüresedett. Különös jelentősége van annak, hol vonjuk meg a *múlt és jelen határát*, de e mögött is ott sorjázhathatnak az elhatárolt történeti korszakok. A kategória határokon belül asszimilálódnak az értékítéletek, a kategória határok viszont kontrasztosan kiemelik a különbségeket. A múlt rendszer elkötelezett hívei rosszallóan fogadják a bekövetkezett változásokat, de ami szociálpszichológiai szempontból érdekesebb az az, hogy *a jelenbeli való elégedetlenség* aktívan *kihat* a múlt nosztalgikus felértékelésére (Hunyady 1996, 2010, pp. 268–290.). Ennek van egy olyan kiegészítő interpretációja, hogy a múlt problémái az emlékezetben elsikkadnak, a jelen akkor meg nem tapasztalt problémái viszont rányomják bélyegüket az összehasonlításra (Schwarz, Wänke és Bless 1999, Hunyady 1996). Ezt a közérzeti dinamikát

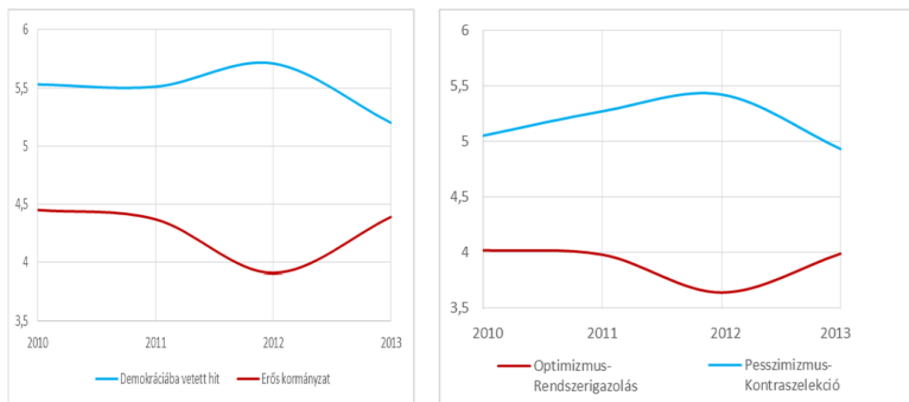
látványosan demonstrálták a hazai empirikus vizsgálatok, amikor is a rendszerváltás gondjai, feszültségei, erkölcsi problémái emeltyűként működtek a Kádár-korszak tömeges értékelésében, amely felszínezte a megterhelt, kifakult, felbomlott múltat, dacolva a politikai és tömegkommunikációs túlnyomással is. Generációs változások is közrejátszhatnak abban, hogy ez a visszahatás mára csökken, viszont a korábban gondokkal megterhelt rendszerváltás 2010 után kezd új, kedvező fényben megjelenni, mint különösen ígéretes korszak (Hunyady 2014). A köztudatban élő periódusok különböző előjelű közkeletű értékelésével – ha nem is szociálpszichológiai tudatossággal – játszik a mindenkor emlékezetpolitika is. Így próbálja ma átszabni a 20. századnak a köztudatban élő emlékezetét, amelynek fejlődésvonala egy W alakot formál ki, melyben a mélypontokat a Horthy- és Rákosi-korszak jelenti. Ezt korrigálná a Horthy-korszak kultuszával és a Rákosi-Kádár korszakok egybe-gyalulásával. Ennek újfent makacs akadályai vannak, nem utolsósorban az, hogy sem a Horthy-korszak, sem a jelen megítélése nem oly ragyogó, hogy jó fényt vessenek egymásra, azt már mellőzve is, hogy mennyire hiteltelen az egykor anyagilag és erkölcsileg kisémmizettek leszármazottainak ábrándos visszatekintése a neobarokknak becézett időszak hívságos és úrhatnám világára.

A rendszer értékelésében –történeti kontextusa mellett – természetesen ott van és hat *a jelen rendszerek* társadalmi-politikai *viszonyítási kerete*, benne a magyar köztudatnak nemcsak a felszínén, de a legmélyebb rétegeiben is élő nyugat-kelet dimenzió, és az ennek mentén elrendeződő preferenciák. Nyilvánvalóan nem mindegy az a nemzetközi perspektíva, hogy ki hogy látja: a mai magyar rendszer-modell kakuktktojás az Európai Unió kissé zilált fészkeben, vagy a társadalmi-politikai rendszerek földcsuszamlása következtében az első fecske, amelyet egy egész madárraj követ; itt tolonganak a környéki papagájok, a történelemből jól ismert dögkeselyűk, és a mára kelekótyává vált büszke sasmadarak is. Az utóbbi önkép talán túlméretezett, bár a szocializmus eszméit kompromittáló szovjet birodalom összeomlása kétségtelenül megrengette a rendszerek világrendszerét. Helyes, ha – anélkül, hogy dramatizálnánk őket – nem tévesztjük szem elől az egyensúlyok megbomlásának egyes jeleit: Az egyedüli szuperhatalom szerepzavarát, beleértve a demokrácia avatatlan exportjának bal-lépéseit. A tőkekoncentráció elvadulását világszerte a jóléti állam ideáljának elhalványulásával. A középosztály megrekedését, szétmállását, süllyedését, és ezzel a demokratikus jogállam stabilitásának elvesztését. A piacok és a politikai keretek kitágításának számító racionalizmusával szemben a határokat, normákat, életsztenderdeket vesztő tömegek kiszámíthatatlan indulatait. Mozgalmakat, amelyek emlékeztetnek, de mind gyakrabban szánt-szándékkal emlékeznek is a világháború előtti jobboldali radikalizmusra, az emberi méltóság megcsúfolására. Felmérhetetlen erejű új rendszereket, amelyek szervetlenül, de riasztó hatékonysággal egyesítik a politikai diktatúra kijegecesedett és a vadkapitalizmus

buzgár-szerű társadalmi hierarchiáját. Ám ne higgyük, hogy a rossz eredetből nem fakadhatnak jó fejlemények (tanítja McGuire (2001) is, a közkeletű nézete-
ket dezorientáló gondolati dinamikáról szólva).

4.4) A rendszerattitűdök a változások valószínűségének függvényében alakulnak.

Mondhatjuk egyszerűbben: a *status quo* értékelése a tekintetben sem magában áll, függ attól, hogy van-e a köztudatban a rendszernek alternatívája, és milyen esélyt látnak megmaradására, illetve lecserélésére. Ezzel az összefüggéssel a rendszerigazolás elmélete maga is kimondottan számol, tudván tudva, hogy a *valószínűségek percepciója* milyen fontos szerepet játszik a rendszerértékelés alakulásában, a hosszú távú stabilitás, illetve az alternatíva hiánya hogyan erősíti azt (McGuire 1999, 2001, Jost 2003, pp. 198–228, Laurin, Gaucher és Kay 2013). Talán egy ponton lehetne ennek az összefüggésnek még nagyobb jelentőséget tulajdonítani, ez pedig az elméletépítésben oly fontos felismerés, hogy a társadalom alacsony státusú rétegei inkább választják a hierarchia aktív támogatását, mint a konfrontatív szembehelyezkedést. Ennek hármass motívációjáról is érdemben szó esik, de hiányzik az alávetettek helyzetértékelésének – az autokratikus berendezkedésekben oly evidens – eleme, hogy a hierarchia lebontása a túlhatalom kemény ellenállásába ütközik, már megkísérlése is vészterhes, eredménye több mint kétséges, valószínűtlen győzelme esetén rendszer-alternatívája gyakran kimunkálatlan és kipróbálatlan. A mi hazai kutatásainkban a részben már bemutatott eredmények történeti léptékű példát kínálnak a valószínűség-percepció feltehető szerepére a rendszerkritika felerősödésében és a rendszerigazolás regenerálódásában: ez pedig a mostanság oly gyakran felemlegetett 2014 előzményeként 2012 felbuzdulása, majd elhalványulása (Hunyady 2013a).



10. ábra: Párhuzamos attitűdhullámok 2010–2013 között (Hunyady, 2016.)

Az attitűdmérések esztétikai szempontból is látványos eredménye egyfelől a hasadt rendszerattitűd egymástól függetlenül mért két komponensének egymást kiegészítő együttmozgása, másfelől a rendszer elvi alapjait érintő demokráciafelfogás két attitűdjének ugyancsak egymást kiegészítő együttmozgása, párhuzamosan. És itt most nem statisztikai értelemben vett (interindividuális jellegű) korrelációkról van szó egy-egy időpillanatban, hanem nagy minták szövevényes nézetrendszereinek tartalmilag harmonizáló alakulásáról, annak alapján, hogy 2012-re feltűnt egy politikai alternatíva, amelynek nem az összefogása, hanem összefogásának álságossága és nyilvánvaló kormányképtelensége fosztotta meg az alapvetően rendszerkritikus választói tömeget reményétől és tetterejétől. Megjegyzendő, hogy e történeti változások hitelesítették a rendszerigazolás és a hatalomkoncentráció igényének jellemző kapcsolatát, s vele szemben a rendszerkritika és a demokráciába vetett hit összetartozását Magyarországon. *Nota bene* az eredmények azt is demonstrálták, hogy a demokrácia szövevényes logikáját hittel képviselők a rendszer bírálataira hajlanak, de pesszimisták a jövőt illetően, és hogy e paradoxon szellemében fogalmazzunk, *pesszimizmusukban nem is kellett csalódnuk...*

E pesszimizmus tehát önbeteljesítő jóslatnak bizonyult és bizonyulhat a jövőben is. Hazánk szülötte, George Katona, a pszichológiai közgazdaságtan amerikai úttörőjeként megtanította a legkeményebb társadalomtudomány művelőit arra, hogy a derülátó köz-attitűd kiránthatja a gazdaságot válságos objektív feltételek közül és ellenében is (Katona 1960, Hunyady 2003). Az lenne egy érdekes társadalmi kísérlet, ha ezt demonstrálni lehetne a politika flexibilisebb közegében is. amihez azonban „depresszív realizmus” (Cichocka & Jost 2014) helyett derülátó köz-attitűdöt kellene ide varázsolni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Carney, D.R., Jost, J.T., Gosling, S.D., & Potter, J. (2008). The secret lives of liberals and conservatives: Personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology*, 29(6) 807–840.
- Cichocka, A., Górska, P., Jost, J.T., Sutton, R., & Bilewicz, M. (2017). What inverted U can do for your country: A curvilinear relationship between confidence in the social system and political engagement. *Journal of Personality and Social Psychology*, Advance online publication.
- Cichocka, A., & Jost, J.T. (2014). Stripped of illusions? Exploring system justification processes in capitalist and post-Communist societies. *International Journal of Psychology*, 49(1) 6–29.
- Hunyady Gy. (1996). *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2002). A kontraszelekció pszichológiája. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 55(3) 397–434.

- Hunyady Gy. (2003). A gazdaságpszichológia útkeresése. In: Hunyady György, Székely Mózes (szerk.). *Gazdaságpszichológia*. (796–834). Osiris Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2010). *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2013a). Az elégedetlenség dominanciája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 68(4) 621–645.
- Hunyady Gy. (2013b). A személyes szuverenitás és kiszolgáltatottság élménye. *Magyar Tudomány*. 174(4) 438–452.
- Hunyady Gy. (2014). Visszatekintés a jelenből. In: Hunyady György, Török László (szerk.), *Történelem és emlékezet: Egy akadémiai ülészak előadása*. (9–26). Kosuth Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2015). A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája. In Hunyady György, & Berkics Mihály, (szerk.): *A jog szociálpszichológiája: a hiányzó láncszem*. (281–337). ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2016). Demokrácia a közgondolkodásban és a társadalmi közérzet. In Hunyady György: *Jelentörténeti szociálpszichológia*. (71–94). ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Jost, J.T. (2003). *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Jost, J.T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61(6) 651–670.
- Jost, J.T. (2017). Working class conservatism: a system justification perspective. *Current Opinion in Psychology*, 18 73–78.
- Jost, J.T., & Banaji, M. R. (1999). A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat. In Hunyady György, D. L. Hamilton, & Nguyen Luu Lan Anh (szerk.), *A csoportok percepciója*. (489–518). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jost, J.T., Banaji, M.R., & Nosek, B.A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25(6) 881–919. különösen 893–896.
- Jost, J.T., Blount, S., Pfeffer, J., & Hunyady, Gy. (2003). Fair market ideology: Its cognitive-motivational underpinnings. *Research in Organizational Behavior*, 25 53–91.
- Jost, J.T., & Hunyady, O. (2002). The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, 13 111–153.
- Jost, J.T., & Major, B. (2001) (Eds.). *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations*. Cambridge University Press. New York.
- Jost, J.T., & Napier, J.L. (2012). The uncertainty-threat model of political conservatism. In M. Hogg, & D. Blaylock (Eds.). *Extremism and the psychology of uncertainty*. (90–111). Wiley-Blackwell. Boston.
- Jost, J.T., Pelham, B.W., Sheldon, O., & Sullivan, B.N. (2003). Social inequality and the reduction of ideological dissonance on behalf of the system: Evidence of enhanced system justification among the disadvantaged. *European Journal of Social Psychology*, 33(1) 13–36.

- Katona, G. (1960). *The powerful consumer: Psychological studies of the American economy*. McGraw-Hill. New York.
- Kay, A. C., & Jost, J.T. (2003). Complementary justice: Effects of “poor but happy” and “poor but honest” stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(5) 823–837.
- Kay, A.C., Jost, J.T., Mandisodza, A.N., Sherman, S.J., Petrocelli, J.V., & Johnson, A.L. (2007). Panglossian ideology in the service of system justification: How complementary stereotypes help us to rationalize inequality. In M. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology (Vol. 39)* (305–358). San Diego, CA. Academic Press/Elsevier.
- Kay, A.C., Czaplinski, S., & Jost, J.T. (2009). Left-right ideological differences in system justification following exposure to complementary versus noncomplementary stereotype exemplars. *European Journal of Social Psychology*, 39(2) 290–298.
- Kay, A.C., Jimenez, M.C., & Jost, J.T. (2003). Savanyú szőlő, édes citrom és status quo megelőlegezett racionalizációja. In Jost, J.T.: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. (198–228). Osiris Kiadó. Budapest.
- Kopp M., Skrabski Á. (1992). *Magyar lelkiállapot*. Végeken. Budapest.
- Kopp M., Kovács M. E. (2005) (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó. Budapest.
- Laurin, K., Gaucher, D., & Kay, A. (2013). Stability and the justification of social inequality. *European Journal of Social Psychology* 43(4) 246–254.
- McGuire, W.J. (1999). *Constructing Social Psychology: Creative and Critical Processes*. (210–229). Cambridge University Press.
- McGuire, W.J. (2001). A gondolatrendszerek dinamikus működése. In McGuire, W.J.: *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája*. (209–235). Osiris Kiadó. Budapest.
- Schwarz, N., Wänke, M., & Bless, H. (1999). A változások szubjektív felmérése és értékelése: Néhány tanulság a társadalmi kogníció vizsgálatából. In: Hunyady György (szerk), *Történeti és politikai pszichológia*. (281–302). Osiris Kiadó. Budapest.